

יהושפט נבו

עיונים בספר "מאור ושמש" לר' קלונימוס קלמן עפשטין*

ר' קלונימוס קלמן עפשטין נולד בשנת 1751 בקרקוב, שלא הייתה עיר חסידית, ונפטר בשנת 1823. באחד מביקוריו של ר' אלימלך מליז'נסק בקרקוב, פגש אותו ר' קלונימוס קלמן והושפע ממנו מאוד. במשך הזמן התקרב לחסידות ונעשה לתלמידים של ר' אלימלך ושל תלמידו, החוזה מלובלין. ר' קלונימוס קלמן כתב את ספרו "מאור ושמש", שנעשה כעין ספר מייצג של החסידות הפולנית בליז'נסק ובלובלין. הספר, הערוך במתכונת של פירושים לפרשיות השבוע, כולל ציטוטי מאמרים מאדמו"רים רבים. הספר יצא לאור בשנת 1842, ונעשה מקובל וחשוב עד כדי כך שהכניסוהו למקראות גדולות לצד הפרשנים הקלאסיים של ימי הביניים.

במאמר זה ננסה לעקוב אחר הלך מחשבתו, רעיונותיו והגיגיו של מחבר פורה זה. הציטוטים לקוחים מספר מאור ושמש השלם המפואר, חלקים א-ב, ירושלים תשנ"ב.

העלאת ניצוצות

נושא "העלאת הניצוצות" מקורו בקבלה הלוריאנית, שלפיה בריאת העולם מתוארת כהאצלה של האור האלוקי אל מחוץ לתחומי האלוקות. העולם הנברא זקוק למקום, אולם היכן יימצא לו מקום, הרי "מלוא כל הארץ כבודו", וממילא אין לעולם מקום להיברא בו. לפיכך מסבירה קבלת האר"י, שהקב"ה צמצם את עצמו אל מסתרי חביונו, וכך אפשר לעולם להיברא. אולם תהליך הבריאה היה מלווה באירוע "שבירה" של ה"כלים", הן הספירות שנועדו לקלוט את האור. תהליך ה"שבירה" התרחש בשבע הספירות התחתונות, כאשר עצמות אור אין סוף שהיה בהן נסתלק ועלה למעלה. אולם לא כל האור נעלם. חלק ממנו נשאר

* לע"נ פרופ' משה ארנד ז"ל אשר חיבר באישיותו תורה, מדע, אמונה, יראת שמים ואהבת האדם במזיגה נפלאה.

בכלים בדמות "ניצוצות" שאינן אור ממש, אלא ניצוצות של אותה הארה.¹ האורות נתפורו ושקעו בתהום שהוא ממשלת הקליפה והטומאה.

תחום זה קשור ל"סטרא אחרא", היינו מקום המיתה והטומאה, כיון שהוא מקום שאין האור האלוקי, החיות האלוקית מתגלה בו. המות הוא העדרם המלא של החיים, והטומאה היא הביטוי הרוחני של המות וההעדר [...] הסיטרא אחרא היא ההוויה שהקב"ה איננו חפץ בה, ולכן אין הרצון האלוקי מחיה אותה מתוכה, אלא רק מקיף עליה מבחוץ [...].² התיאור הקבלי של ה"שבירה", הנושא נימה טרגית מסוימת, נתמתן בחסידות שהשבירה ש"לית אתר פנוי מיניה", ושהנוכחות האלוקית איננה מרוחקת כפי שתיארה הקבלה, אלא דווקא שרויה ומצויה בעולמות.³ המציאות האלוקית שרויה בכל דבר ומקיימת אותו: "מלוא כל הארץ כבודו ולית אתר פנוי מיניה [...] ובכל מקום הוא אלוקות".⁴ וכן כותב ר' זאב מזיטומיר:

שאו מרום עיניכם, ירצה להורות... לבלתי ראות על שום דבר בעולם לערך גשמיותה הנראה נגד פניהם, כי אם שאו מרום עיניכם, היינו בחינת הסתכלותכם ועיוניכם, לראות רק אלוקות המלוּבש בכל דבר בעולם, כי אפס בלתו ומוכרח להיות ניצוצות קדושים בהסתרה בכלל המדריגות כולם להחיותם.⁵

ישם לב לכך, שלפי ההסבר הקבלי ה"צמצום" נחשב למאורע חד פעמי שהתרחש בשעת הבריאה, והאלוקות נתפשת כמרוחקת וכמתגלה לעולם באמצעות ה"ספירות", שהן מסכים ממצעים, החוצצים בין הבורא לעולם. לפי הקבלה הלוריאנית, האלוקים "צמצם" את עצמו אל חביון ישותו וכך נוצר חלל שאפשר את קיומו של העולם. אולם תיאור זה מעצים את ריחוקו של הבורא מברואיו, ואף שהוא משגיח על עולמו, הוא איננו חלק ממנו, והרי הוא לגבי העולם ישות טרנסצנדנטלית. אולם אין זה כך בהגות החסידית, אשר לפיה

- 1 ראו ג' שלום, "השכינה" – פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשמ"א, עמ' 269–277; "יא בר לב, ידיד נפש – מבוא לתורת הקבלה, פתח תקוה תשמ"ז, עמ' 309; ר' אליאור, תורת אחדות ההפכים, ירושלים תשנ"ג, עמ' 79–89.
- 2 ע' אבן ישראל [שטיינזלץ], ביאור התניא, ליקוטי אמרים יג-כז, ירושלים תשנ"ז, עמ' 162.
- 3 ראו י' תשבי וי' דן, הערך "חסידות", אנציקלופדיה עברית, כרך יז, ירושלים תשכ"ט, עמ' 775.
- 4 המגיד ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, מהדורת ר' שץ-אופנהימר, ירושלים תשל"ו, עמ' 240.
- 5 אור המאיר, חלק ב, ירושלים תש"ס, עמ' קצ.

הנוכחות האלוקית קרובה מאוד ומצויה בכל מקום בעולם, אלא שלא תמיד היא מורגשת, בהיותה נעלמת ונסתרת. נמצא אפוא, שבקבלה הלוריאנית, האדם המבקש את האלוקים ימצא אותו מחוץ לעולם, אמנם משגיח על עולמו, אולם מחוצה לו. ואילו בחסידות – מבקש האלוקים ימצאנו קרוב ונוכח ומצוי בכל דבר, אבל נוכחותו איננה מורגשת תמיד באשר הוא שרוי בהסתר.

מן הראוי להוסיף כאן הסבר נוסף. נושא הנוכחות האלוקית בעולם איננו חידוש של החסידות; גם הקבלה מכירה רעיון זה. אלא שלפני החסידות הדעה המקובלת הייתה שהנוכחות האלוקית קיימת מנקודת ראותו של האלוקים, בעוד שהאדם איננו חש בה בתחושה מתמדת. חידושו של הבעש"ט נעוץ ברעיון תחושתו והכרתו של האדם בנוכחות האלוקית בעולם.

ה"שבירה" היא כאמור תהליך קוסמי שהתרחש בשעת הבריאה וגם לאחריה. היינו, חטא אדם הראשון, חטאי דור המבול והפלגה וחטאי בני אדם במרוצת הדורות הוסיפו שבירה על זו הקיימת כבר, וגרמו לנפילת ניצוצות למעמקי התהום. תפקיד האדם לפי הקבלה והחסידות הוא להעלות ניצוצות נפולים אלו, ולחזירם לשורשם ולמקורם בעולמות העליונים. תפקיד זה הוא חלק מתהליך הגאולה שהכול שואפים אליה והכול אמורים להיות שותפים בה. ה"צמצום" אפשר את בריאת העולם עד למצב שהעולם יכול היה לסבול את שפע האור:

כשעלה במחשבה לפניו יתברך שמו לברוא את העולם, צמצם אלוקותו יתברך שמו, ועשה מקום פנוי להעולמות. והצמצום ההוא היה סיבה לגילוי העולמות, וזהו שאמר התנא: נתעטף הקב"ה באור וברא את העולם.⁶ אמנם הצמצום ההוא מחמת גודל בהירותו לא היה כח בהכלים לסבול האור ההוא, והיה בלתי אפשרי שיתקיימו [...] על כן הוצרך המאציל לצמצם עוד אלוקותו כדי שהכלים יוכלו לסבול האור ההוא וישיגו מעט מעט האור הראשון, ונעשה עולם התיקון, כי על ידי הצמצום השני נתקיימו הכלים.⁷

סיבת הצמצום היא רצונו של הבורא להיטיב לברואיו:

ונראה בכל זה כי השם יתברך ברא כל העולות ועיקר רצונו היה כדי להיטיב לברואיו. אכן מעצם בהירות אלקותו יתברך שמו, בלתי אפשרי

6 בראשית רבה ג, ד.

7 מאור ושמש, חלק א, עמ' א.

לקבל הטובה ההיא, שהיינו מתבטלים ממציאאות, על כן צמצם אלקותו
 יתברך שמו בצמצומים רבים כדי שנוכל לקבל הטובה.⁸
 חטא אדם הראשון הוסיף שבירה על השבירה הקוסמית, ותפקידו של האדם
 בכל הדורות לתקן מעוות זה:

והנראה בזה, דהנה אם אדם הראשון לא היה פוגם, לא היה נטרד מגן
 עדן, והיה מוליד בנים בגן עדן מסטרא דקדושה לבד, ולא היה שום
 תערובת רוח הטומאה, והיה הקב"ה משרה שכינתו בתחתונים כמו
 שהיתה כוונת הבריאה. אך על ידי חטא אדם הראשון מתערב רע בטוב,
 ונפלו ניצוצי נשמות לבין הקליפות, והנשמות שבאות לעולם צריכים
 לתקן מה שחסר להם עד שורש אדם הראשון. ואם לא תיקנו בפעם
 הראשון, מוכרחים הן לבוא עוד בגלגול.⁹

ובמקום אחר כתב:

כי הנה ידוע שהשם יתברך ברא העולמות לכבודו, להללו ולשבחו ולספר
 הודו, ושלשל העולמות בצמצום אחר צמצום. ובעת הבריאה נפלו כמה
 אלפים ניצוצים קדושות כידוע, ועיקר עבודתינו להוציא היקר מזולל
 ולהעלות הניצוצין לשרשם, עד שזוכה שיהיה בירור העולמות, ושיתבררו
 העולמות – אז תהיה הגאולה השלימה ותהיה תחית המתים.¹⁰

ועוד כותב המחבר:

נראה דהנה כל ישראל הם מקושרים יחד בקשר חזק ואמיץ, באחדות
 גמור. וכולם הם משורש אחד כמו שכתוב באיוב לח, ד"איפה היית ביסדי
 ארץ וכו' ". ודרשו חז"ל שכל נשמות ישראל היו תלויים באיפה [כך] של
 אדם הראשון, מהן במוח, מהן בחוטם, בעיניו, בלב, בידים, ברגלים,
 בשערות לאין מספר, וכל נשמה היא קומה שלימה.¹¹ וכן יהיה לעתיד
 כשיתוקן הכל. וכן היה קודם שחטא אדם הראשון, ואחר כך כשחטא
 אדם הראשון נפלו בשבירה, ונפלו מהנשמות קדושות ניצוצין קדישין
 בדומם ובצומח ובחי ובמדבר. לכל שורש נשמה יש כמה אלפים רבבות
 ניצוצין. וצריך האדם לתקן שורש נשמתו ולהעלות כל הניצוצים
 השייכים לשורש נשמתו. ובמה שהוא מזדכך נפשו ועושה מעשיו לשמים,

8 שם, עמ' קעד.

9 שם, חלק ב, עמ' תשיט.

10 שם, עמ' תפד.

11 שמות רבה מ, ג.

הן בדירה והן בכלים, בזה הוא מעלה הניצוצים שהם בדומם. אחר כך כשהוא זוכה לרוח, הוא מעלה הניצוצים שבצומח.¹² גם הדורות שאחרי אדם הראשון – דור המבול ודור הפלגה – גרמו בחטאיהם לשבירה נוספת ולנפילת ניצוצות קדושים, ורק החל מהאבות הקדושים הוחל בתיקון מה שגרמו חטאים אלו:

כי הנה ידוע אשר עיקר כוונת בריאות עולם היה ותוכן עבודתנו הוא להעלות העולמות והניצוצות הקדושות ולהבדיל הקליפה מהקדושה. ובפרט אחר חטא אדם הראשון כנזכר לעיל, שנפלו הרבה ניצוצות קדושות לבין החיצונים, וכן על ידי קלקול דור אנוש ודור המבול והפלגה. עד שבא אברהם אבינו עליו השלום והתחיל להעלות הניצוצות הקדושות ולתקן חטא אדם הראשון, וכן יצחק בנו העלה הרבה ניצוצות קדושות, עד שבא יעקב אבינו וכו'.¹³

המחבר מסביר את המשמעות של העלאת ניצוצות המפוזרים ושקועים בכל ההוויה הארצית:

דנה כשעלה ברצונו הפשוט לברוא את העולמות, צמצם אלקותו יתברך שמו מעילה לעלול, ונשתלשלו העולמות, ואור אין סוף ברוך הוא מתנוצץ לכל העולמות, מעולם הגבוה לעולם השפל הגשמי. אך בעולמות העליונים מרגישין אור אלקותו יתברך שמו, ובעולמות התחתונים הוא בהעלם, ואין שום נברא בעולם שאין אור אין סוף ברוך הוא מתנוצץ בו, ואפילו בדומם ועשבים. והנה עינינו רואות שאפילו הדומם עולים מן הארץ, מפני שהם משתוקקין לחזור להעלות לשרשן.¹⁴

עוד מציין המחבר ש"יראה ויבין האדם כל זאת, שכל דברים שלמטה, הם רק ציונים לדברים רוחניים וקדושים. ולהעלות הכל למעלה למעלה לשרשו, ולא יפול עוד הדבר למטה יותר".¹⁵

מעשי החסד של אברהם אבינו הכניסו בני אדם תחת כנפי השכינה, וגרמו בכך להעלות את הניצוצות הנפולים ולהחזירם לשורשם האלוקי:

והנה אבותינו אברהם יצחק ויעקב, הם השיגו בשכלם שעיקר המכוון בבריאת העולם, הוא לעשות בירור העולמות, ולהפריד הקליפה

12 מאור ושמש, חלק א, עמ' שנג.

13 שם, חלק ב, עמ' תרכא.

14 שם, חלק א, עמ' ה.

15 שם, חלק ב, עמ' תקצט.

מהקדושה. ושמו כל יכלתם בזה ללקט הניצוצות הקדושות. והראשון היה אברהם אבינו עליו השלום, שהוא איתן האזרחי, לשון א' זרח, שהוא היה הראשון שהזריח אור אלקותו יתברך שמו בעולם התחתון, ולכן נטע אשל בבאר שבע. ואמרו חז"ל שנטע פרדס ובו כל מיני מגדים להאכיל כל העוברים ושבים, להכניסם תחת כנפי השכינה.¹⁶ ועל ידי זה היה מעלה הניצוצות הקדושות לשורשם. ויצחק אבינו שהלך לארץ פלישתים, ויעקב גר בארץ חם ובבית לבן, הכל היה בכדי ללקט נפזרים מניצוצות הנידחים במקומות ההם. ותכלית מהבירור להביא הגאולה שלימה. אמנם לא עלתה בידם לגמור הבירור.¹⁷

נושא העלאת הניצוצות על ידי אברהם אבינו מוסבר בכך, שהעלאת הניצוצות לשורשם, עניינה העלאת הדין למידת החסד, שהיא מידתו של אברהם אבינו. כשהדין מתנתק משורשו, הוא חוסם ומפסיק. כשיש דין, יש חסימה, שנשמה, והיא איננה יכולה לקבל את השפע שלה. חסד הוא נתונה. לפיכך, כשמעלים את הדין לדרגת חסד, זה הריפוי שלו. כשהדין מתקשר אל החסד, נוצר גילוי של השפע המאפשר לו לזרום בלא חסימה.

תפקיד הבירור והתיקון מתמשך עד ביאת גואל צדק:

וזהו שרמזו חמז"ל שראה במעשה דור המבול ודור הפלגה, שצפה אשר לא יהיה ברור העולמות, עד שיתעלו הניצוצות שנפלו על ידי דור המבול ודור הפלגה, אשר ניצוצות ההם מפוזרות בכל דור ודור. על כן נגנו האור ההיא, היא אורו של מלך המשיח. שכן היה תחילת כוונת הבריאה שבימות המשיח יהיה בירור העולמות [...] רק שלא נתקיימו המחשבה וכוונת הבריאה עד ביאת גואלנו במהרה בימינו.¹⁸

לאחר שהמחבר דיבר על "שבירה" בשעת הבריאה, הוא מוסיף ומבאר שגם חטאו של אדם הראשון גרם לשבירה ולנפילה של ניצוצי נשמות אל בין הקליפות. יתר על כן, גם הדורות שאחר כך – דור המבול ודור הפלגה – גרמו בחטאיהם ל"שבירה" ולנפילת ניצוצות קדושים. המחבר מטעים, שתפקיד האדם הוא להעלות ניצוצות אלו, והאבות היו הראשונים שהחלו להגשים מטרה זו, המוטלת על כל אדם עד ביאת גואל צדק.

16 בראשית רבה נד, ד.

17 מאור ושמש, חלק ב, עמ' תקסה.

18 שם, חלק א, עמ' ב.

מה עומד מאחרי רעיונות אלו? יושם לב לכך, שהמחבר מדבר על חטאי האנושות בספר בראשית. אישי ספר בראשית אכזבו בבחירת דרכם ובהתנהגותם. אדם הראשון חטא, קין חטא ברצח אחיו, דור המבול חטא בגזל ובעריות, ודור הפלגה טעה בענייני אמונה ובטחון ואף מרד. איך יתכן שהאדם, יציר כפיו של בורא עולם, יתנהג בניגוד למה שהבורא מצפה ממנו? נראה לעניות דעתי, כי ברעיון ה"שבירה" והעלאת הניצוצות מונח יסוד הבחירה החופשית שנתברך בו האדם. הקב"ה אמנם מצפה ממנו ללכת בדרך נכונה, אולם הוא איננו כופה עליו, והאדם חפשי בבחירתו. לפיכך יכולים אישי ספר בראשית לחטוא באין מפריע. הרעיון שעל האדם מוטל להעלות ניצוצות עד ביאת גואל צדק, מלמד שהקב"ה מצפה מהאדם לתקן את דרכיו, ולא עוד אלא שהוא מתנה את גאולתו בשיפור דרכו. כל עוד שלא ילמד האדם לתקן את דרכיו, גאולתו וגאולת העולם תתעכב.

המחבר מטעים שירידת יוסף למצרים וגלות מצרים שאחריה נועדו לברר את הניצוצות שנפלו לשם ולהעלותם לשורשם:

כי ידוע מכל הענין יוסף עם השבטי יה היה לגלגל הדבר הנאמר לאברהם "כי גר יהיה זרעך וכו'". כי מוכרח הדבר שירד יעקב עם בניו למצרים לסבול עול השעבוד, לברר שם כל ניצוצי הקדושה [...] ואחר הבירור יהיה יכולים לקבל התורה מפי הקב"ה פנים אל פנים על ידי משה רבנו עליו השלום.¹⁹

וכן כתב:

והנה ידוע מספרים הקדושים שעיקר גלות מצרים היתה בשביל להעלות הניצוצות הקדושים שנפלו ונבלעו בארץ מצרים, שהוא דבר והיפוכו, במקום אבי אבות הטומאה שהמה שטופי זימה מאד כידוע [...] ועיקר גלות מצרים היתה להעלות אותם הניצוצות למקום שורשם לקדושה עילאה [...] שלא להשאיר בה שום ניצוץ קדושה במקום הטומאה, וכן עשו ואז נגאלו.²⁰

יש לשים לב לכך שהמחבר משתמש בביטויים כמו "להעלות אותם ניצוצות למקום שורשם לקדושה עילאה". כלומר, הוא עושה שימוש במונחים קבליים שעל פי קבלת האר"י משמעם להעלות ניצוצות נפולים למקורם השמימי. אולם

19 שם, עמ' קב.

20 שם, עמ' קכה.

בחסידות ביטויים אלו קיבלו משמעות שונה שלפיה העלאת ניצוצות עניינה חשיפתם וגילויים במקומם הארצי בעולם הזה. אכן המחבר מטעים בכמה מקומות שהעלאת ניצוצות אלו נועדה לצורך עולמנו. למשל, ירידת האבות למצרים נועדה להעלות משם ניצוצות, וזה אפשר את גאולת ישראל ממצרים (חלק א, עמ' קב, קכה). הצדיק מעלה ניצוצות הקשורים בעשבים שבשדות, כדי לתת חיות והתעוררות לכל הנבראים (חלק א, עמ' ה). עיקר עבודתנו בהעלאת ניצוצות לשורשם היא כדי שנזכה לגאולה שלמה (חלק ב, עמ' תפד). אברהם אבינו נטע פרדס כדי להאכיל ממנו לעוברים ולשבים. יצחק הלך לארץ פלשתים ויעקב לבית לבן. האבות נהגו כך כדי להעלות ניצוצות אלוקיים ממקומות שבהם נתפזרו, כדי להביא לגאולה שלמה (חלק ב, עמ' תקסה).

ניצוצות נפלו לא רק למעמקי התהום, אלא נתפזרו ונקלטו גם בעצמים שונים, כמו בסוגי אוכלים שונים, ואכילה בקדושה מעלה ניצוצות אלו למקורם האלוקי. הרעיון מבוסס גם על אדני המציאות, שכן המאכל הנאכל נחלק לחלק הנספג והנטמע באיברים ומזין אותם, ולחלק היוצא עם הפסולת. האכילה בקדושה מעלה ומרוממת את המאכל לדרגת קדושה, ואתו יחד גם את הניצוצות השקועים בו.²¹

המחבר מסביר שהעלאת ניצוצות גורמת גם למשיכת שפע מעולמות עליונים לעולמנו. הברכה על המאכל ואכילתו בקדושה מעלים אותו לשורש, לעולמות עליונים, וזה עצמו גורם לירידת השפע בתנועה חוזרת מלמעלה למטה:

דהנה בכל מיני דומם, צומח, חי שבעולם, יש בהם ניצוצות הקדושות שצריכים אנחנו בני ישראל לעלות אותם לשורשם. וכשאדם אוכל או לובש איזה מלבוש לעבודת ה' יתברך, כדי לקיים נפשו לעבודתו יתברך שמו, אזי יש עליה לאותו ניצוץ הקדוש שיש בו. ועיקר במה שמעלה ניצוץ, הוא הברכה שמברך על האכילה והשתיה בקדושה. אז על ידי הברכה ההיא מעלה הדבר ההוא למעלה לשרשו [...] וממילא על ידי

21 ראו עוד י' ויס, ראשית צמיחתה של הדרך החסידית, ציון טז (תשי"א), עמ' 65–67; מ' בובר, בפרדס החסידות, תל אביב תשכ"ג, עמ' לט–מ; ג' שלום, "הדבקות' או התקשרות אינטימית עם אלוקים בראשית החסידות, הלכה ומעשה", דברים בגו, חלק א, ירושלים תשל"ו, עמ' 325–350; מ' פייקאז', בימי צמיחת החסידות, ירושלים תשל"ח, עמ' 204–268; מ' חלמיש, מבוא לקבלה, סדרת הלל בן חיים, ירושלים תשנ"א, עמ' 187–192; ר' אליאור, חירות על הלוחות, משרד הביטחון תשי"ס, עמ' 108; צ' קויפמן, לקיים תרי"ג עד אין קץ – טיפולוגיה של עבודה בגשמיות בהגות החסידית, דעת 62 (תשס"ח), עמ' 127–165.

ברכות גורם עוד שפע שהשפיע הקב"ה עוד מזון לעולם, וממשיך השפע על כנסת ישראל לבדו [...] ואם חס וחלילה אינו מברך לקב"ה על מזונו, אזי גורם חלילה הסתלקות השפע מעולמות עליונים, שלא ישפע מהעולמות עליונים לכנסת ישראל.²²

המחבר מטעים שהשפע השופע מלמעלה מתעורר על ידי עבודתם של בני העולם התחתון המעוררים אותו:

כי הנה ידוע שהשפע אשר הושפע על ידי אתערותא דלתתא הוא כולו חסד. כי העיקר הוא אתערותא דלתתא, ליחד ולקשר הכל מתתא לעילא, מעולם אל עולם, עד אין סוף ברוך הוא. ומשם ההשפעה יורדת על ידי השתלשלות עד למטה בעולם התחתון.²³

העלאת ניצוצות ממאכלים טהורים מקדשת גם את אוכליהם:

דהנה כל מאכל ודבר גשמי הוא חוצץ בפני אדם, לבל יראה אור הבהיר. ואולם במאכלים טהורים אשר התירה תורתנו הקדושה, בכולם ימצאו ניצוצות קדושות, וגם יזדמנו נשמות קדושות מגולגלין בהמאכלים, והאוכלם בקדושה ובטהרה, אזי ממשיך עליו קדושה יתירה אשר בהמאכלים ההם.²⁴

וכן כתב:

והנה ידוע לחכמים שכל הניצוץ שהוא במאכל החשוב לבני האדם, אותו הניצוץ הוא גבוה ונקל להצדיק להעלותו, מה שאין כן דבר שאינו חשוב כל כך, הניצוץ שבו גם כן אינו גבוה כל כך ויש טורח להעלות אותו הניצוץ. וידוע מספרי הקודש שבשבת קודש כל הניצוצים שבמאכלים הם גבוהים מאד ובקלות יש להם עליה.²⁵

נושא העבודה בגשמיות הנידון אצל מחברים שונים (ראו הערה 21), מזיקנו לרעיון שכבר הכרנוהו – נוכחות האלוקות בכל מקום ובכל דבר בעולם. כיוון שהאלוקות נמצאת, הגם שבהסתר, בכל תחום של חיינו, גם במה שנראה לכאורה תחום נמוך דרגה כמו פעולת האכילה, מוטל עלינו לגלותה ולהעלותה. זאת אנו עושים באמצעות מצוות הקשורות בעצמים מסוימים ובברכה על המזון. נושא זה מתקשר לרעיון השפע האלוקי היורד לעולמנו, אשר בשמים

22 מאור ושמש, חלק א, עמ' רמב.

23 שם, עמ' קלו.

24 שם, עמ' שיח.

25 שם, עמ' רנ.

מצפים שאנו נעורר אותו באתערותא דלתתא. הברכה על המזון מעוררת את השפע, באשר היא מגלה את הנוכחות האלוקית החבויה בהסתר בתוכו. יתר על כן, האדם הוא יצור המרכב מגוף ארצי ומנפש שמקורה אלוקי. הנפש מטבעה שואפת לעלות ולהתחבר לצור מחצבתה, אולם היא נטועה בעולם הגשמי לשם מטרה מסוימת: להעלות את העולם הגשמי יחד אתה, ובכך לרומם את ההוויה הארצית כולה.

כאמור, תפקיד האדם הוא להעלות ניצוצות נפולים ולהחזירם לשורשם. ה"ניצוצות" כוללים גם נשמות שנפלו לבין הקליפות והן מחפשות את תיקונן. מודגש שנשמות אלו נמשכות דווקא לאדם שהן שייכות לשורש נשמתו, וכיוון שכך, יקל עליו להעלותן ולגאלן:

כי כוונת השם יתברך היה בבריאת האדם בעולם הזה, להוציא ניצוצות הקדושים שבכל דבר ולהחזירם למעלה [...] והניצוצות הם הנשמות הקדושים השייכים לשורש נשמתו דוקא... וכשהאדם מתקן את עצמו, אז ממילא באים אליו כל הניצוצים שלו, השייכים לשורש נשמתו, כדי לתקנם. דהיינו, הן ממאכלים ומשקים וחפצים ובגדים, מכל הדברים שבעולם, יש בהם ניצוצים קדושים שהמה נשמות קדושים, וממילא באים הן לאדם הצדיק [...] כדי שיתוקנו אותם הניצוצות על ידו, כי כל הדברים נמשכים אל המקור והשורש.²⁶

נושא העלאת הניצוצות נידון בספריהם של תלמידי המגיד ממזריטש, שחיו זמן קצר לפני המחבר דידן, אך בהשוואה אליו הם דנו בנושא בקיצור רב. ר' מנחם נחום מטשרנוביל מטעים שפרט לניצוצות שנפלו בעת הבריאה, יש ניצוצות שנפלו אחרי חטא אדם הראשון, ויש נשמות שנפלו במשך הדורות ומתגלגלים ונעים ונדים, ולכן עם ישראל נתפזר בין האומות כדי לברר ולהעלות ניצוצות אלו. עוד מבהיר ר' מנחם נחום שניתן להעלות נשמות נפולות רק על ידי אדם ששורש נשמתו זהה לשורש נשמתו.²⁷

גם ר' זאב מזיטומיר נזקק לנושא זה, אלא שהוא קושר את העלאת הניצוצות עם העלאת אברי השכינה ותיקונה, במטרה לחברה וליחודה עם מקורה בעולמות עליונים.²⁸

26 שם, חלק ב, עמ' תנו.

27 מאור עינים, ירושלים תשנ"ט, עמ' סד, פה, קכו, רז.

28 אור המאיר, חלק א, עמ' יג, ר; חלק ב, עמ' נט.

המגיד ר' ישראל מקוזניץ מעמידנו על כך שניתן להעלות ניצוצות קדושים מתוך האכילה היומיומית, אם מתייחסים לפעולת האכילה בדרך קדושה, היינו מברכים על המזון ואומרים דברי תורה.²⁹

אולם בהשוואה לדבריהם של מחברים אלו, דיונו של ר' קלונימוס קלמן בנושא רחב ביותר. הוא כולל את הנושאים הללו, מוסיף עליהם כהנה וכהנה, ומביא את הנושא לכלל שיטה מעוצבת ומגובשת. עובדה זו כשלעצמה דיה להוכיח עד כמה נתפתח העיון ההגותי החסידי אחרי דור תלמידי המגיד, דהיינו אחרי הדור שהפך את החסידות מתנועה אליטיסטית לתנועה המונית.

נראה לעניות דעתי, כי נושא "העלאת הניצוצות" קשור למעמדו ולתפקידו של האדם בעולם. בפרשת הבריאה נאמר: "פרו ורבו ומלאו את הארץ וכבשוה" (בראשית א, כח). הרמב"ן על אתר כותב: "נתן להם כח וממשלה בארץ לעשות כרצונם בבהמות ובשרצים וכל זוחלי עפר, ולבנות ולעקור נטוע, ומהרריה לחצוב נחושת וכו'". כלומר, לאדם ניתנה הן היכולת והן הסמכות לפתח את העולם ולהשפיע עליו. בתהלים (ח, ו-ז) נאמר: "ותחסרהו מעט מאלוקים [...] כל שתה תחת רגליו". האדם שולט בטבע ובבעלי החיים מכוח היותו "מחוסר" אך מעט מאלוקים. עד כדי כך גבוהה דרגתו.

אולם היכולת שניתנה לאדם כוללת בחובה גם סכנה שהאדם ישתמש בה שלא כהלכה, שהרי לאדם ניתנה יכולת הבחירה החפשית לבחור את דרכו ואת התנהגותו. על היגד "ואליך תשוקתו ואתה תמשול בו" (בראשית ד, ז), שנאמר לקין, אומר הרמב"ן: "הורוהו דרך התשובה שהיא פתוחה לפניו לשוב בכל עת שירצה". מודגשת יכולת הבחירה הכוללת גם את היכולת לקלקל ולהשחית, לצד יכולת התשובה. כשם שניתנה לאדם הזכות לפתח את העולם בתחום הפיזי, כן מוטלת עליו החובה לדאוג לתחום הרוחני שבו.

החסידות, בשונה מהקבלה שקדמה לה, פיתחה את רעיון הנוכחות האלוקית השורה בעולם, בבחינת "לית אתר פנוי מיניה". הרעיון נמצא כבר בתורה בפרשת המלחמה. התורה מצווה על מצוות יתד שעניינה לדאוג לניקיון המחנה הצבאי, שאם לא כן, ייווצר מצב של "ולא יראה בך ערות דבר ושב מאחריך" (דברים כג, טו). אף בפרשת עכן בן כרמי שמעל בחרם (יהושע ז) מצינו שנסתלקה השכינה מישראל. חובת האדם היא לדאוג לכך שרמתה המוסרית ערכית של האנושות תהיה כזו שתהיה ראויה להשראת השכינה בעולם.

29 עבודת ישראל המפואר, בני ברק תשנ"ו, עמ' רנד.

דרכים בעבודת ה'

המחבר מלמד כמה דרכים הראויות לעובד ה', אשר מעלות אותו לדרגה רוחנית גבוהה.

דרך אחת היא עבודת ה' בדבקות. הדבקות היא ערך מרכזי בחסידות. ג' שלום כותב:

בחסידות שוב אין הדבקות אידיאל רחוק שרק יחידי סגולה בעלי נשמה יתרה משיגים אותו בסופה של הדרך. שוב אין זו המדרגה האחרונה בסולם העליה, כפי שגרסו המקובלים, אלא הראשונה [...] דבקות היא נקודת המוצא ולא הסוף. כל אחד יכול להגשימה מיד.³⁰

המחבר מעמידנו על הדרך להשגת הדבקות:

והנה עיקר עבודת ה' היא להשיג אלוקותו יתברך שמו ולהדבק באין סוף ברוך הוא. וזאת היא גבוה מעל גבוה ולא כל אדם זוכה לזה. ובאיזה דרך ישכון האור לבוא להשגה זאת, לזה תיקנו לנו חז"ל שיקרא אדם קריאת שמע שחרית וערבית, שיקרא "שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד", על כוונה זו שימליך לקודשא בריך הוא למעלה ולמטה וארבע רוחות העולם. וכשיאמר פסוק זה בבוקר ובערב בכוונה זו ובהשתוקקות גדול עד כלות הנפש אליו יתברך שמו, יוכל להיות דבוק בו יתברך שמו כל היום וכל הלילה. אך מי שעדין לא תיקן מדותיו כראוי ולא שבר תאוות, גשמיות, לא יוכל לקרא פסוק זה ולומר "אחד" על הכוונה זו ברור וצלול, כי מחשבות זרות עדין שולטין בו ומבלבלין אותו.

בהמשך דבריו מוסיף המחבר, שהרוצה לומר "שמע ישראל" בכוונה מלאה מבלי שמחשבות זרות יבלבלו אותו, ראוי שילמד קודם התפילה משניות, גמרא וזוהר בכוונה רבה,

30 ג' שלום (לעיל הערה 21), עמ' 331; מ' פייקאז', בין אידיולוגיה למציאות, ענווה, אין, ביטול ממציאיות ודבקות במחשבתם של ראשי החסידות, ירושלים תשנ"ד, עמ' 150-178; ח' פדיה, הבעל שם טוב, ר' יעקב יוסף מפולנאה והמגיד ממזריטש – קווי יסוד לגישה טיפולוגית דתית, דעת 45 (קיץ תש"ס), עמ' 37-39.

שעל ידי לימודו יוכל לומר שמע ישראל ה' אלוקינו ה' אחד כדת וכנכון. ואם ילמוד על כוונה זו, בודאי יזכה להמליך להקב"ה על כל העולמות עליונים ותחתונים. ולזה צריך זריזות גדול שילמוד הרבה.³¹ המחבר נותן דעתו לתחומים חשובים כמו ההתבודדות והסיגופים, ומבאר מהו מקומם בעבודת ה' :

וכך שמעתי פעם אחת מאדמו"ר הרב המפורסם מורנו ר' אלימלך מליז'ענסק זצוק"ל, פירוש על פסוק (ירמיהו כג, כד) "אם יסתר איש במסתרים ואני לא אראנו נאם ה' ", שאמר הוא ז"ל, רצה לומר שאם יתבודד אדם עצמו בחדר מיוחד בסתר ויהיה סבור שזה עיקר עבודה, אבל הקב"ה אמר "ואני לא אראנו", רצה לומר שגם אני כביכול לא אראנו בו. רק עיקר העבודה הוא שיתחבר אדם עצמו עם בני ישראל צדיקים וכשרים, ועל ידי זה יכול לבוא לעבודה להשם באמת, ללמוד ממעשיהם הטובים.³²

אמנם ההתבודדות איננה תמיד רצויה, אולם אין היא נחית לחלוטין כדרך לעבודת ה'. המחבר ממשיך ומציין: "כי העיקר הוא התבודדות המחשבה, לחשוב תמיד ברוממות אלקותו יתברך. הגם שהוא בתוך קהל רב, ידבק מחשבתו תמיד בהבורא יתברך". ההתבודדות המנטלית רצויה אפוא יותר מאשר ההתבודדות הפיזית.

דרך אחרת ידועה היא דרך הסיגופים. ע' אטקס³³ מציין, שבחוגי המקובלים התקבלה דרך, שלפיה המאבק בתאוות הגופניות יעשה באמצעות סיגופים. הבעש"ט דחה דרך זו, בטענה שיצר הרע איננו ישות דמונית העומדת ברשות עצמה, ולפיכך נשק הסיגופים מיותר. יתר על כן, אורח חיים של סיגופים מביא בהכרח לעצבות, דבר היוצר מחסום נפשי בדרך אל הדבקות. גם מחבר "מאור ושמש" מתנגד לדרך הסיגופים. לדבריו, יש כאלה שבחרו להכניע את היצר באמצעות תעניות, אולם לדעתו אין זו הדרך הנכונה :

31 מאור ושמש, חלק א, עמ' ד. וראו עוד מ' פכטר, "תפיסת הדבקות ותיאורה בספרות הדרוש והמוסר של חכמי צפת במאה הטי"ז", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל ב (תשמ"ב), עמ' 51-121.

32 מאור ושמש, חלק א, עמ' שסד.

33 ע' אטקס, "הבעש"ט כמיסטיקן ובעל בשורה בעבודת ה' ", א' אסף (עורך), צדיק ועדה, ירושלים תשס"א, עמ' 142; מ' אידל, קבלה היבטים חדשים, ירושלים ותל אביב תשנ"ג, עמ' 67-75.

כי גנב את לבבם בחשבם כי עלו במעלות על ידי תעניותם, ובאמת נסוגו אחור. והרבה אוילים אשר ילאו לעמוד בקשוי מלחמת יצרם, בראותם כי כל אשר יגעו לבקש תחבולות להכניעו, כמו כן גם הוא יתחזק נגדם יותר. ועל כן חשבו כי לא יוכלו לו, ומפני זה נרפים הם לעבודת בוראם.³⁴

המחבר מסביר שעיקר מלחמת היצר מכוונת נגד התפילה:
 אכן, באם איש ישראלי יעמוד לשפוך שיח נוכח פני ה', ומקבל עליו עול מלכות שמים [...] וילהיב לבבו לנועם ה' עד שיהיה קרוב להתפשטות הגשמיות [...] הנה על זה יוציא היצר כל עוזו להלחם ולבלבלו.³⁵

התרופה לכך היא לעשות תשובה שלמה "ועל ידי זה יסור מסך המבדיל בינו לבין אלוקיו, ואז יוכל לחזות בנועם דרך התפילה".³⁶

מידת הגאווה היא זאת אשר מבדילה בין האדם לבין בוראו:
 והנה שמעתי בשם הרב המגיד, איש האלוקים, מורנו הרב יחיאל מיכל מזלאטשוב זצוק"ל, על פסוק "אנכי עומד בין ה' וביניכם" (דברים ה, ה), פירוש – כשאישי הישראלי מחזיק בעצמו שהוא מעולה באיזה מעלה בתורה או בעבודת ה', אזי הוא עושה מסך מבדיל בינו לבין קונו, וזה "אנכי", שמי שמחזיק עצמו ליש וסובר שהוא במדרגת ישות, אז עומד וכו', פירוש, שדבר זה הוא חוצץ ומסך מבדיל בין האדם להשם יתברך.³⁷

הדבקות נחשבת לשיאה של עבודת ה' ולמשאת נפשו של המייחל לקרבת אלוקים. דרכים שונות ננקטו על ידי הוגים וחכמים במרוצת הדורות להשגת מטרה זו: עיסוק בתורה בהתמדה, תפילה ואף עינוי וסיגופים. דומה שהמחבר איננו ממליץ על דרך אחת בלבד, והוא סבור שהדבקות ניתנת להשגה באמצעות מגוון דרכים, שהן: תפילה בכוונה, לימוד תורה, קשר עם כלל ישראל, עשיית תשובה ועבודה על המידות. מבין חמש הדרכים הללו, נראה ששתי האחרונות הן תנאי לשלוש הראשונות, לאמור – לימוד תורה ותפילה בכוונה, עם כל חשיבותם, לא יקרבו את בעליהם לדבקות הרצויה, אם לא יתקן תחילה את מידותיו, יבטל את מידת הגאווה ויעשה תשובה. נראה שלדעת המחבר, אין הדין עם גרשום שלום, הסבור שהדבקות עומדת בתחילת דרכו של החסיד ולא בסופה. הנפוך הוא, לדעת בעל "מאור ושמש", הדבקות היא משימת חיים

34 מאור ושמש, חלק ב, עמ' תרו.

35 שם.

36 שם.

37 שם, עמ' תקמט.

המושגת באמצעות עבודה עצמית ומאמצים, הכוללים גיוס כל כוחות הנפש ועבודה רבה בתחומים מגוונים.

תקוות הגאולה

ר' קלונימוס קלמן מקדיש דיון קצר לנושא הגאולה. מדבריו ניכר שהגאולה היא מציאות מיוחלת אולם מרוחקת, ועוד רבה הדרך להשיגה. המחבר מצהיר עקרונית, שהגאולה תלויה בתשובה:

והנה קוב"ה הוא עיקרא ושרשה דכל עלמין, והוא ממלא כל עלמין [...]. ואין שום דבר הן בפנימיות והן בחיצוניות שלא יהיה בו פנימיות אלקותו ממש [...]. וכשישראל עושים רצונו יתברך שמו ומתעוררים בתשובה שלימה, נתגלה עולם הבינה, עולם התשובה, וכל אחד מישראל יבוא לידי תשובה עילאה, וימתקו הדינים בשרשם [...]. ויופיע הקב"ה בהירות אלקותו, ויתבטלו המסכים ומבדילים, ואז תהיה הגאולה שלימה.³⁸

המחבר מוסיף ממד נוסף כתנאי לגאולה, והוא השלמת בניין קומת השכינה: וכל הבא לעבוד ה', צריך להזדכך כל מידותיו, שהם אהבה, יראה, התפארות, נצחון וכו'. שיאהב את ה' בכל נפשו ולבבו ומאודו, ושלא יאהב שום דבר מאהבות המדומות, ושלא להתיראות משום דבר זולת יראת הבורא יתברך שמו, ויפאר ליוצרו. ושלא תהיה לבבו שום התפארות בשום דבר, ושלא יאהב הנצחון – רק ניצוח היצר, וכן כל המידות. וגם יראה לטהר מחשבותיו, שכל חכמתו ותבונתו ודעתו, תהיה להשכיל בידיעת בוראו, ועל ידי זה הוא בונה קומת השכינה הקדושה [...]. וכשתושלם בנין קומת השכינה, תימלא הארץ דעה את ה', ויתגלה מלכותו בכל העולמות. וכל הברואים ידעו מאלקותו יתברך שמו [...]. ואז תהיה הגאולה שלימה במהרה בימינו.³⁹

מהו עניין בניין קומת השכינה? ר' יעקב יוסף מפולנאה מציין:

שכבר נזכר שכל תפילות האדם יהיה לתועלת השכינה, שהיא נקראת תפילה, ששואלת ומתפללת מדודה למלאות חסרונה, וכל מה שנחסר לאדם, הכל הוא בשביל החסרון שבשכינה, וצריך האדם להתפלל למלא חסרונה שמה. ובתיקון למעלה, ממילא נמשך למטה.⁴⁰

38 שם, עמ' תקנה.

39 שם, עמ' תרלד.

40 תולדות יעקב יוסף, קארעץ תק"ס, צח ע"ב.

גם ר' מנחם נחום מטשרנוביל⁴¹ מעמיד על הקשר שבין השכינה לבין צורכי האדם, ומטעים שהמתפלל על צער לא יכוון להנאת עצמו אלא על צער השכינה, וכאשר יתוקן למעלה, ממילא יתוקן גם למטה.

בהסבר נושא זה, נראה לעני"ד להוסיף, שהתפילה "לשם יחוד קודשא בריך הוא ושכינתיה", אינה מציגה שני כוחות נפרדים, אלא שני פנים: המשפיע והמקבל, שהרי כל משפיע הוא גם מקבל. הקב"ה מצפה מאתנו שניתן לו, כשם שהוא נותן לנו. העלאת קומת השכינה היא הנתונה שהעולם התחתון משפיע כלפי מעלה, ונתינה זו מורידה את השפע מלמעלה למטה. נתינה זו היא בתחום תורה, תפילה ומצוות. הנתונה מלמטה למעלה קיימת כל הזמן, אחרת לא היה העולם יכול להתקיים, אולם נתינה זו איננה במידה מספקת. רק כאשר תגיע הנתונה לרמתה הנכונה, תבוא הגאולה המיוחלת.

וכך כותב ר' קלונימוס קלמן בנידון זה:

וישראל [...] שהם עיקרי שעשועי השם, על ידי שהם מזככים החומריות ובוקעים המסכים המבדילים לקשר את עצמם לשרשם, ולהמשיך אור אלקותו יתברך שמו לעולם, וכל משמורות הרקיע ושרפים ואופנים וחיות הקדש, הם מחכים ומצפים להתעוררות התחתונים, שעל ידי איתערותא דלתתא, יורדת ההשפעה לכל העולמות מעילא לתתא, ולכן אמרו חז"ל⁴² שישראל מוסיפים כח בפמליא של מעלה, שרומז גם כן, שעל ידי מעשי התחתונים ואיתערותא דלתתא, מתעורר איתערותא דלעילא להשפיע לכל העולמות.⁴³

המחבר מלמד גם מה יש וראוי לעשות למען העלאת קומת השכינה:

והנה ידוע שהעבודה היא צורך גבוה [...] ועל ידי עבודת בני ישראל נתעלית השכינה הקדושה להתייחד עם דודה. ואולם עיקר יחודי העולמות העליונים ובנין קומת השכינה, הם תלויים במחשבות המצוות, שכפי גודל יקר תבערת יקוד האהבה והיראה, כן נעשים היחודים בעולמות העליונים.⁴⁴

41 מאור עינים, עמ' קפט.

42 בבלי, סנהדרין צט ע"ב.

43 מאור ושמש, חלק ב, עמ' תקעה. וראו עוד ר' אליאור, תורת האלוקות בדור השני של חסידות חב"ד, ירושלים תשמ"ב, עמ' 188-189.

44 מאור ושמש, חלק ב, עמ' תרמג.

המחבר מעמיד גם על בעיה המתעוררת: והרי הקב"ה איננו מואס בתפילות ישראל, ואם כן איך זה שכעבור כל כך הרבה שנות תפילות וקיום מצוות עדיין לא נסתיימה מלאכת העלאת קומת השכינה, והגאולה לא באה? המחבר משיב, שהעיקר תלוי במחשבת המצוות, שעדיין איננה זכה וברורה מכל סיג, ולכן עדיין לא נגמר ייחוד ובירור העולמות.

עוד מוסיף המחבר:

ומעשה המצוה הוא תועלת לעולמות התחתונים, שבמעשה המצות הוא עושה כלי לקבל השפע מברכה העליונה שנמשכת על ידי קיום המצוה, וזה אמרו: "הנסתרות לה' אלוקינו" (דברים כט, כח), פירוש – הנסתרות מהמצות שהם האהבה והיראה שיש לו בעשיתה, הוא לה' אלוקינו. רצה לומר, שהוא צורך גבוה – לבנות קומת השכינה, ליחד הדודים והעולמות העליונים. והנגלות, רומז אל מעשה המצות, שהמעשה הוא נגלית, הם לנו ולבנינו, שהמעשה הוא כלי לקבל שפע טוב היורד מעילא לתתא על הכנסת ישראל.⁴⁵

יש גם היבט נוסף לנושא זה, המקשר את העלאת קומת השכינה לנושא ה"שבירה" שאירעה במעשה הבריאה, ולתפקידו ולייעודו של האדם בגאולת השכינה ובגאולת האדם:

כי הנה ידוע שהשם יתברך ברא העולמות, לכבודו, להללו ולשבחו ולספר הודו. ושלשל העולמות בצמצום אחר צמצום. ובעת הבריאה נפלו כמה אלפים ניצוצות קדושות כידוע, ועיקר עבודתנו להוציא יקר מזולל ולהעלות הניצוצין לשרשם, עד שנזכה שיהיה בירור העולמות. ושיתבררו העולמות, אז תהיה הגאולה השלימה ותהיה תחית המתים.⁴⁶

ר' קלמן קלונימוס, שהיה תלמידו של ר' אלימלך מליז'נסק, שייך לדור הרביעי של החסידות. בדור זה כבר הייתה התנועה החסידית מבוססת במידה רבה, כשתשתיתה הממסדית מעוגנת בחצרות הצדיקים המפוזרות ברחבי מזרח אירופה, ואליהן נוהרים חסידים בהמוניהם. הדור הקודם – דור תלמידי המגיד ממזריטש שהקימו תשתית זאת – עמלו גם לצקת תכנים רעיוניים לתוך מסגרות אלו שהלכו ונבנו. ר' קלמן קלונימוס ממשיך בקו זה, כשבמרכז הגותו עומדים

45 ש.ם

46 ש.ם

תורת הצדיק, מעמדו ותפקידיו בקרב בני עדתו⁴⁷ ועיון בדרכי עבודת ה', כמו העלאת ניצוצות, הדבקות ועבודת ה' בגשמיות. בכך מצטרף ר' קלמן קלונימוס לגלריה של אישים – ראשי החסידות לדורותיה – שבסיסו את התנועה על אדני יסודות רעיוניים, המתווים לאדם קו ודרך חיים, באופן שאפשר את קיומה כתנועת המונים עד ימינו אלה.

47 ראו על כך במאמרי "אישיותו ומעמדו של הצדיק במשנת ר' קלמן קלונימוס עפשטין בספרו מאור ושמש", שנתון מכללת שאנן טו (תש"ע), עמ' 73–84.